

Kecskeméti Gábor

FORDÍTANI VESZÉLYES (Vetési István tervezett Xenophón-átültetéséről)

Amióta Tarnóc Márton 1965-ben először közzétette Vetési (Vetési) István 1631. november 19-én a Szatmár megyei Mezőteremből I. Rákóczi Györgyhez írott levelét,¹ úgy tartjuk azt számon, mint az első magyar nyelvű munkát, amely teljes egészében Justus Lipsiusra támaszkodva ad államelméleti és államigazgatási tanácsokat egy fejedelemnek.² A magyarországi Lipsius-recepcióban játszott szerepe mellett az írás azóta egy másik irodalomtörténeti elbeszélésnek is állandó szereplőjévé vált. Vetésinek a levélben megfogalmazott szándéka, hogy rövidesen Xeno-

¹ TARNÓC Márton, *Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1965, 701–707 (a továbbiakban: TARNÓC 1965). A levélíró neve, családja, hivatása és életútja körül annyi a kétes adat, bizonytalanság és megfontolnivaló, hogy azokat egyszer önállóan kell majd tárgyalni. Meg sem kíséreltem, hogy itt akár csak rövid összefoglalást adjak a problémákról.

² A *Politica* IV. könyvének 7–9. fejezetét kivonatolja. A magyarországi Lipsius-recepció egy érdekes epizódja egyébként elkerülte Tarnóc és azóta is minden kutató figyelmét, noha Szinnyi József még számon tartotta azt: 1596-ban a segesvári Geréb (Gräf) Mihály a nagyszabeni magisztrátus ajánlólevelével folyamodott II. Rudolffhoz, jelezve, hogy Lipsius *Politica*-ját németre fordította s az uralkodónak szándékozik ajánlani. A fordítás megjelenéséről nem tudunk. Az adat forrása: Josef TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Kronstadt, I–III, 1868–1871, III, 575–577. Trausch a *Monita et exempla politica*-ra gondolt, arról azonban nem lehet szó, minthogy először 1605-ben jelent meg. Geréb remekül érzett rá a konjunktúrára, és ha támogatják, akár az első német fordító lehetett volna. Lipsius *Politica*-ját a latin kiadás (1589) után gyors egymásutánban kiadták holland, angol és két francia fordításban, majd 1599-ben jelentették meg először német nyelven; Justus LIPSIUS, *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction*, ed., transl., introd. Jan WASZINK, Assen, Van Gorcum, 2004 (Bibliotheca Latinitatis novae, 5), 197–198. Az ambergi Melchior Haganaeus fejedelmi titkár IV. Frigyes pfalzi választónak és Keresztély anhalti hercegnek dedikálta fordítását. Ez a közeg viszont Szenci Molnár Albert számára lehetett ismerős: mindkét udvarban megfordult, mindkét uralkodó támogatását élvezte.

phón egy művének fordításával kedveskedik a fejedelemnek,³ problémátlanul belesimult az antik irodalmi művek politikai szempontokat szem előtt tartó, a főnemesi-udvari körök számára pragmatikus olvasmányt kínáló magyar fordításainak történetébe. Ahogyan Baranyai Decsi János a Sallustius-fordítást Báthory Zsigmondnak és Háportoni Forró Pál a Curtius-fordítást Bethlen Gábornak, ugyanúgy dedikálta volna, ha elkészül vele, Xenophón-fordítását Vetési Rákóczinak, hozzájuk hasonlóan az erdélyi udvar politikát, hadakozást irányító, tudós, előkelő és befolyásos tisztviselőire is tekintve – szoktuk mondani és gondolni.⁴ Mindezek hatására akár az is felvetődhet, hogy a Vetési levelébe foglalt Lipsius-kivonat mellett nem sorolható-e be a tervezett Xenophón-fordítás is a Rákóczi uralkodói aspirációit, majd reprezentációját kifejező irodalmi program műveinek sorába, azon „néminemű könyvek” közé, amelyeknek „fordítását bizonyos személyekre mintegy elosztotta légyen” a patrónus,⁵ Szenci Molnár Albert Kálvin- (1624), Salánki György Erasmus- (1627), Prágai András Guevara- (1628) és Laskai János Lipsius-fordításai (1641) mellé.⁶

Azt hiszem, annak, hogy hosszú ideig ennyiben hagytuk a dolgot, az az oka, hogy Vetési fordítása nem állván rendelkezésünkre, a lefordítani tervezett klaszszikus antik művet, Xenophón *Hieronját* kevesen olvastuk el. Ha megtettük volna, nem látnánk itt ilyen problémátlanságot.

³ „...hogyan az Nagyságod fejedelemségének és gazdag birodalmának sok ideig fennálló boldogságára, én is az emberi okoskodás szerint útmutató lehetnék, amitől pedig annak leromlása és boldogtalansága származhatnék, az ellen is orvosságot nyújthatnék. Ebben ezért, mikor egynehány napokon elmémet fáradoztatnám: juta eszemben amaz görög Xenophon bölcsnek egy könyvecskéje (melyet ugyanezen dolog felől a szicíliai Hiero nevű fejedelemnek és az híres Szimonidész poétának egymással szóló, beszélő személyek alatt, igen szép ékességgel kibocsátott), hogy azt magyar szókra megfordítsam és Nagyságodnak dedikáljam.” VETÉSSI István, *Levél az uralkodás művészetéről I. Rákóczi György fejedelemhez (1631)*, in *Magyar gondolkodók. 17. század*, vál., kiad., jegyz. TARNÓC Márton, Budapest, Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: TARNÓC 1979), 120–132, 121. A betűhű átiratot lásd TARNÓC 1965, *i. m.*, 704.

⁴ Vö. TARNÓC 1965, *i. m.*, 702; ÁCS Pál, *Rimay János udvari embere*, Irodalomtörténeti Közlemények, 86(1982), 626–631; *ua.*, in ÁCS Pál, „Az idő ósága”. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Budapest, Osiris, 2001, 211–219, 214. Így értékeltem magam is: KECSKEMÉTI Gábor, *Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar próza fordítások*, in *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, Balassi Kiadó, 1993 (RMPE, 10) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1993), 577–613, 597–599.

⁵ Salánki Györgyöt idézi KLANICZAY Tibor, *Egy epizód Erasmus utókorából: a magyar Enchiridion (1627)*, in KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 129–137, 134–135.

⁶ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2001 (Historia Litteraria, 10) (a továbbiakban: HARGITTAY 2001b), 70, 118.

A dialógus⁷ azzal kezdődik, hogy Szimónidész, a költő kérdést intéz Hierónhoz. Véleménye szerint Hierón különösen alkalmas a kérdés megvilágítására, mert mielőtt zsarnok lett belőle, közönséges polgár volt. A közönséges emberekhez a gyönyör és a fájdalom érzései érkeik közvetítésével jutnak el. Mi a helyzet a türannoszokkal? Hierón azt feleli, hogy a maga részéről nem mondhat egyebet, mint hogy a zsarnok érzései ugyanezekből a forrásokból táplálkoznak. Erre Szimónidész kifejezi azt a véleményét, hogy a zsarnok gyönyörteli tapasztalatai sokkal számosabbak, a fájdalmat kiváltó érzetei pedig jóval ritkábbak, mint a közemberéi. Hierón tagadja ezt, sőt véleménye szerint ez éppen fordítva van. És sorra kifejti, hogy az egyes érzékekhez kapcsolódó pozitív benyomások sokkal ritkábban jutnak osztályrészül a zsarnok, mint a közember számára. Az idegen országok, a színes látványok és benyomások élvezetéből azért van kirekesztve a zsarnok, mert megszemlélésük végett nem elegyedhet a köznép veszélyes tömegébe, és trónját sem hagyhatja hátra őrizetlenül, ha pedig száz látványosságból jó, ha egyet otthonába tud hozatni, ahhoz mérhetetlenül drágán jut hozzá. A zsarnok tetszését kereső, dicsérő szavak üres hízelgése nem gyönyörködtetheti a fülét az ellenséges gondolatokat táplálók hallgatásával szemben. Az ízletes ételekben és italokban való dözölés már semmi gyönyört nem képes nyújtani az attól rég megcsömörlött zsarnoki íny számára. A házasság akkor a legkívánatosabb, ha az ember nálánál gazdagabb és befolyásosabb házastársat talál, a türannoszoknál nincs lehetősége erre. A csinos fiatal fiúknak viszont mindegyike könnyűszerrel elérhető a számára, ezért nincs, ami felkorbácsolhatná az érzékek gyönyörét egyedül kiteljesíteni képes szenvedélyét, az önzetlenül viszonzott érzélem örömeiben pedig sohasem lesz képes részesedni. Saját hazájában, saját otthonában is fegyveres kísérettel kell magát körülvennie, mintha folyton az ellenség területén mozogna. Ha kivégezteti az ellene összeesküvők vezetőit, nem mutathat elégedettséget, hiszen saját honfitársait és alattvalóit veszítette el, ha viszont a történetek jelentőségének csökkentésével próbálkozik, tettei már a saját szemében is alig fognak dicséretesnek tűnni. A közembereket a családi szeretet szilárd köteléke szokta összekapcsolni, a zsarnok családjában viszont gyűlölet és rokongyilkosságokban is testet öltő hatalmi versengés uralkodik. Míg a közösség igyekezete a biztonság és köznyugalom elérésére irányul, a zsarnokölők különleges megtiszteltetésben részesülnek. A zsarnok semmi gyönyörűséget nem talál abban, hogy több kincset birtokol a közembereknél, ám annál jobban bosszantja, ha kevesebb a vagyona, mint egy másik despotának. Ha a zsarnok a közember kevéssel megelégedő, józan takarékoságára vágyva csökkenteni próbálja gigantikus kiadásait, nyomban elbukik. A türannosz éppúgy felismeri a bátor, bölcs és becsületes embereket, mint a köznép, ám őt ez nem a megbecsülésükre indítja

⁷ Magyar fordításban nemrég jelent meg először: XENOPHÓN, *Hierón avagy a zsarnokságról*, ford., jegyz. GELENCZEY-MIHÁLTZ Alirán, in XENOPHÓN, *Filozófiai és egyéb írásai*, szerk., utószó NÉMETH György, Budapest, Osiris Kiadó, 2003 (Sapientia Humana: Xenophón Összes Munkái, 2) (a továbbiakban: XENOPHÓN 2003), 545–568, 729–731.

fel, hanem a tőlük való rettegésre, bizalmasainak épp a gyenge jelleműek közül kell kikerülniük. Maga Hierón, amióta zsarnok lett, elveszítette összes barátját és csak szolgálai vannak, fél a tömegtől, de az egyedüllétől is, fél fegyvertelenül járni, de fél saját fegyvereseitől is, minden alvás és étkezés rettegéssel tölti el. Ha megajándékozta barátait, a zsarnoktól kapott javakat mindenki csak akkor érzi biztonságban, ha sikerrel kivonja magát az önkényúr hatóköréből, vagyis barátai nyomban elvesznek a számára. Ellenségei ellen viszont nem léphet fel hatékonyan, hiszen a despotizmusának alávetett összes személy az ellensége, és nem végeztetheti ki vagy börtönözheti be valamennyit. A hosszú panaszáradat természetesen azt a kérdést érleli meg Szimónidészben, hogy ha zsarnoknak lenni ennyire terhes és nyomasztó dolog, vajon miért nem menekül tisztségéből az összes türannosz. Hierón szerint épp ez a legkeservesebb az egészben: a türannosz egyszerűen nem tud megszabadulni méltóságától. Mert hogyan találhatna módot rá, hogy visszafizesse mindazt, amit korábban elrabolt? Vagy hogyan adhatná vissza mindazok életét, akiket meggyilkoltatott? Minthogy a zsarnok sem el nem viselheti, sem le nem teheti gondjait, ő az, aki minden teremtmény közül a legnagyobb hasznot remélheti az öngyilkosságtól.

A futó tartalmi ismertetés alapján is kitűnhetik, hogy Xenophón irata talán nem a legjobb választás Rákóczi György köszöntésére.⁸ Az Erdély fejedelmévé frissen felemelt Rákóczi hajdúcsapatai élén nyomult az országba, fegyveres konfliktusok sorát vállalva vagy kockáztatva mind a fejedelmi ellenjelölttel, id. Bethlen Istvánnal, mind a fejedelmi trón átvételében őt megakadályozni kívánó királyi katonasággal és Esterházy Miklóssal, mind a hét felső-magyarországi vármegyének a királyi katonaság garázdálkodása ellen tiltakozó paraszti hadaival.⁹ Rákóczi homo novus, hatalma még csak megszilárdulóban, alig száradt meg a tinta a fejedelemségét megerősítő szultáni athnámén. Az 1629. szeptember 28-i, Bethlen István kormányzót fejedelemmé választó kolozsvári országgyűlési határozat felülvizsgálatára a két hónappal későbbi segesvári országgyűlést rábíró Rákóczinak különlegesen kényes dolog a Xenophón művében szereplő Hierónról, a Szürakuszaiban államcsínnyel egyeduralomhoz jutott türannoszról beszélni, mégpedig – az antik mű következetes terminológiája szerint – mindvégig mint zsarnokról, nem pedig mint királyról. Épp a görög szerző *Memorabiliájából* félreérthetetlenül tudható Szókratésznek a kettő közötti világos distinkciója: „A királyságot és a türanniszt egyaránt uralmi formának tekintette, de különbséget tett közöttük. Az emberek akaratóból fennálló és törvényes államhatalmat királyságnak nevezte, a nemkívá-

⁸ Jó analógiát kínálnak a mérlegeléshez azok a megfontolások, amelyekkel a klasszikus filológusok Xenophón eredeti művének alkalmi voltát szokták kizárni: bármely aktuális címzett önmaga vagy családja komoly bírálatát olvashatta volna ki a szövegből, a konkrét személynek való felajánlás nem lett volna taktikus lépés a szerző részéről. Vö. G. J. D. AALDERS, *Date and Intention of Xenophon's Hiero*, Mnemosyne, ser. 4:6:3(1953), 208–215 (a továbbiakban: AALDERS 1953), 214–215.

⁹ NAGY László, *A „bibliás őrálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történelemben*, Budapest, Magvető, 1984 (Nemzet és Emlékezet), 89–114.

atosat és törvénytelen pedig, ahol az uralkodó önkénye a törvény, türannisz-nak.”¹⁰ A Hierónt szerepeltető dialógusnak már első, Leonardo Bruni (1369–1444) által 1400–1404 között készített latin fordítása a *De tyrannide* címet viselte, a későbbi fordítások és kiadások terminológiája azonos ezzel. Abban sincs változás évszázadokon át, hogy a *tyrannus* magyar megfelelője a *kegyetlen*, a *tyrannis* a *kegyetlenség*; így van ez Szenci Molnár Albert szótárában éppúgy, mint Pápai Páriz Ferencében, és következésképpen így fordítottak a klasszikus római szerzők 17. századi magyar fordítói.¹¹ Jakab angol király fejedelmi tükrének az uralkodói tisztség feladatait meghatározó második könyve is a király és a zsarnok céljai, cselekedetei és megítélése közötti különbségtétellel kezdődik, s fordításában Szepsi Korotz György az „igaz fejedelem” („a lawfull good King”) és a „kegyetlen fejedelem” („an usurping Tyran”) terminusokat használja; ezek két olyan „contraria” („ellenkötő dolgok”), amelyek „juxta se posita magis elucescunt” („ha egymás között összevetetnek, egyik az másiktól inkább megválasztatik”).¹² Pataki Füsüs János királytükréből is az tűnik ki, hogy a monarchiát és a „kegyetlenség”-et az utóbbi törvénytelen volta választja el egymástól.¹³ A fordítás szándékát bejelentő levelében megtehetette Vetési, hogy néhány sorral azután, hogy Rákóczi fejedelemnek szólította, Hierón titulusát is fejedelemre javítsa fel, magában a fordításban azonban, kora fordításelméletének és fordítási gyakorlatának normái szerint, ezt már nem vihette volna véghez. Ráadásul az is ismeretes dolog volt, hogy *Kürupaideiájával* Xenophón megírta a monarchikus utópia – Plátón és Arisztotelész köztársasági utópiáihoz mérhető – alapművét, amelyet Prágai

¹⁰ XENOPHÓN, *Emlékeim Szókratészről*, ford., jegyz. NÉMETH György, in XENOPHÓN 2003, *i. m.*, 105–244, 683–689, 238 (IV,6,12–13). A szókratikus különbségtétel további szöveghelyeiről: AALDERS 1953, *i. m.*, 211. Arról, hogy a törvény áthágásával, de az alattvalók számára szükséges, őket irányító tudás fejében a beleegyezésükkel működtetett hatalom is szerepel Szókratész eszményei között (III, 9,10–13; *uo.*, 192–193), s hogy ennek Xenophón Küroszának megítélésében is szerepe van, lásd W. R. NEWELL, *Machiavelli and Xenophon on Princely Rule. A Double-Edged Encounter*, *Journal of Politics*, 50(1988)/1, 108–130 (a továbbiakban: NEWELL 1988), 115, 117.

¹¹ Pl. Cornelius Neposnál 39 alkalommal fordulnak elő a *tyrannus*, *tyrannis* szavak, s Balog György fordításában – BALOG György Nepos-fordítása: *A’ Cornelius Neposnak avagy Aemilius Probusnak Hires nevezetes hadi fejedelmeknek életről és cselekedeteiről írt könyve* (Lőcse, 1701; RMK I, 1633), kiad. KECSKEMÉTI GÁBOR, in KECSKEMÉTI 1993, *i. m.*, 299–419 – csak hat olyan hely van, ahol ezek magyar megfelelője nem a *kegyetlen*, *kegyetlenség*. Ezek közül is kettő indokoltnak mondhatjuk a másként fordítást, hiszen e szöveghelyek Miltiadésznak a többi türannosztól különböző uralmát méltatják (Milt. 8: „tyrannusque fuerat appellatus, sed iustus” – Balog a *fejedelem* szót használja, 310). A többi négy eltérő fordítás: Alc. 7: „tyrannidem concupisceret” – *uraság*, 332; Alc. 10: „tyranni” – *urak*, 334; Timol. 1: „tyrannidem per milites mercenarios occupasset” – *birodalom*, 387; VitReg. 2: „virtute tyrannidem” – „vitésége által”, 392.

¹² JAMES I, *The Political Works*, ed. Charles Howard MCILWAIN, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1918 (Harvard Political Classics, 1); SZEPSI KOROTZ György, *Királyi ajándék (Oppenheim, 1612)*, in TARNÓC 1979, *i. m.*, 50–68, 59.

¹³ SOMLYÓI TÓTH Tibor, *Erdélyi királytükör (Pataki Füsüs János: Királyoknak tükröre)*, in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 275–293, 284.

András 1628-ban Rákóczinak is figyelmébe ajánlott mint Guevara fejedelmi tükrének antik előképét: „valamiképpen és valaminémü célra nézve, és az minémü bölcs okossággal haydan amaz nagy itéletü Xenophon az Cyrus Király személyében, ugyan azon Cyrusnac tanításáról való könyvben cselekedet: Hasonlóképpen Guevarai Antalis az Marcus Aurelius Császár személyében, az jó bölcs és erős bátor szívü Fejedelemnec tükörit ábrázollya ki.”¹⁴ Az idealizált xenophóni Kürosz mellett még nyomatékosabb Hierónnak mint zsarnoknak a szereplése és türannoszi jellemének a platóni *Állam* 9. könyvével párhuzamba állítható bemutatása.¹⁵ Vetési levele ugyan a khairóneiai csatát követően felfuvalkodott Fülöp király exemplumával kezdődik, s ezzel végeredményben világos célzást tesz azokra a sikeresen megvívott harcokra, amelyek Rákóczi trónra lépését megelőzték és követték,¹⁶ tehát a kritikus gondolkodás, a bíráló hangnem nem áll egészen távol tőle, azt mégis nehéz elképzelni, hogy Rákóczinak nem ellenzékeként, hanem lekötelezettjeként ilyen kényes és veszedelmes irat lefordítására vállalkozott volna a kiélezett történelmi helyzetben. Az antik dialógus laudáció helyett sokkal inkább egy kiadós szatírára való nyersanyagot tartalmaz. Akként is használták fel a humanizmus korai nemzedékei. Poggio Bracciolini (1380–1459) 1440-ben írta *De infelicitate principum* című dialógusát, s bár Iszokratész és Lukianosz hasonló gondolatait is kiaknázta, alapvetően minden bizonynyal a szövegszerűen nem hivatkozott Xenophón műve inspirálta a szerzőt.¹⁷ Aeneas Sylvius Piccolomini

¹⁴ PRÁGAI András, *Ajánlólevél és Előszó a Fejedelmeknek serkentő órájához*, in Bethlen Gábor korának költészete, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 8), 469–498, 487. Lásd még a gyakran hivatkozott exemplumot is a Küroszról Xenophónt olvasó Scipióról: KECSKEMÉTI Gábor, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, Studia Litteraria, 32(1994), 73–89, 86, 45. j.

¹⁵ A türannosz hatalomról való lemondását az alattvalói által bizonyosan követő megtorlásnak a 38., Démotelészhez intézett Phalarisz-levéllal is vannak tárgytörténeti kapcsolatai. Vö. NÉMETH András, *Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. kódexének új vizsgálata és a benne szereplő Phalarisz-levél fordítása*, Sic Itur ad Astra, 15(2003)/2–3, 143–174, 156–164.

¹⁶ TARNÓC 1965, i. m., 702.

¹⁷ Poggio a későbbi V. Miklós pápának dedikált dialógusa amellet érvelt, hogy a fejedelem nem lehet boldog, a jó fejedelem a kormányzás terhei miatt, a rossz pedig azért, mert nélkülözi a boldogság előfeltételét, az erényt. Részletes elemzése: IIRO KAJANTO, *Poggio Bracciolini's De infelicitate principum and Its Classical Sources*, International Journal of the Classical Tradition, 1(1994)/1, 23–35. Poggio ekkor már a *Kürupaideia* latin fordítására készülődött (1446-ban készült el vele). Ebben Lorenzo Valla nyomán járt, aki 1438-ban az első könyv elejét fordította latinra. Fordításukat mindketten Aragóniai Alfonznak ajánlották, 1444-ben pedig Giovanni Aurispa is az ő számára tervezte lefordítani Kürosz xenophóni életrajzát. Vö. DAVID MARSH, *Lorenzo Valla in Naples. The Translation from Xenophon's Cyropaedia*, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, 46(1984)/2, 407–420.

1444. évi udvarbíráló levele a mizerábilis létállapotot az udvaroncokra is kiterjesztette.¹⁸

Xenophón eredetijének gondolati végállomása azonban nem ez. Szimónidész a dialógus utolsó negyed részében azt fejti ki, hogy van más megoldás is Hierón számára, mint az öngyilkosság. Azt tanácsolja, hogy a zsarnok maradjon távol a népszerűtlenségre okot adó intézkedésektől, ne személyesen büntessen, magának csak a jutalmazás aktusait tartsa fenn. Jutalmakkal, elismeréssel fel kell ébresztenie az emberek közötti versenyszellemet, önkéntes buzgó elfoglaltságuk a bűnök elkövetésében is meg fogja akadályozni őket. Ezzel együtt is szükség lesz még természetesen testőrökre, azokat azonban az egész közösség biztonságának őrzésével is meg kell bízni. Így a lakosság nem ellenséges testként tekint majd rájuk, sőt a zsoldos csapat fenntartásának költségeit is meg lehet velük osztani. Továbbá a zsarnoknak nemcsak saját szükségleteire, hanem – saját jól felfogott érdekében – városának előmozdítására sem szabad a költségeket sajnálnia, az állam virágzása a zsarnok legbiztosabb védelme. Az uralkodó jóléte ettől fogva nem saját gondja lesz, hanem valamennyi alattvalója igyekezetének tárgya.

Xenophónnak a türannosz boldogságát a közjóval egybekapcsoló elgondolása – amelyet olvasva megint csak nem lehet nem gondolni Rákóczi letelepített bihari hajdúira – persze még ekkor sem a törvényes hatalomgyakorlásról, hanem a törvények nélküli uralomnak az alattvalók és az uralkodó javára együttesen történő megvalósításáról szól. Ez az érdekes antik államelméleti eszmefuttatás némi szakirodalmi figyelmet élvezett az elmúlt években-évtizedekben. Leo Strauss (1899–1973) 1948-ban, Hitler legyőzése után és a Sztálinnal való konfrontáció kiéleződésekor jelentette meg *A zsarnokságról* írott könyvét.¹⁹ Xenophón dialógusának tüzetes elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy a dialógus mindkét szereplője színlel: Szimónidész a panaszáradat kiváltásával az alkalmat kívánja megteremteni elképzeléseinek előadására, Hierón pedig, attól tartva, hogy a megbecsült poéta személyében talán a vele való rivalizálást fontolgató türannosz-önjelölt tudakozódik a türannoszok élete felől, egyoldalúan negatív képet fest, holott nyilvánvalóan megvannak azok az előnyös aspektusok is, amelyek miatt halogatja öngyilkosságát. És hozzájuk hasonlóan burkolta álláspontját Strauss szerint a szerző is: a törvények felett álló, üdvös zsarnokság dicsérete nem Xenophón teoretikusan érvényes okfejtése, hanem a törvényesség, a

¹⁸ Aeneas Silvius PICCOLOMINI, *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*, vál., utószó, jegyz. BORONKAI Iván, ford. BORONKAI Iván, KAPITÁNYFÉNY István, Budapest, Magyar Helikon, 1980 (Bibliotheca Historica), 80–108. Arról az udvarellenes irodalomról, amelynek ez az írás az egyik alaplátvá vált, és e tendenciák 17. század eleji magyarországi jelentkezéséről lásd JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk., előszó R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Gondolat, 1987, 86–103; Ua. in JANKOVICS József, *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 3), 23–37.

¹⁹ Leo STRAUSS, *On Tyranny. An Interpretation of Xenophon's Hiero*, New York, Political Science Classics, 1948; beható ismertetése: Nathan TARCOV, *Preface to the Japanese Translation of On Tyranny [of Leo Strauss]*, *Perspectives on Political Science*, 33(2004)/4, 221–226.

legitimáció problematikus karakterének éles kifejezése. Noha a jogtalan úton megszerzett hatalommal nem szükségszerűen visznek véghez hasonlóan jogtalan cselekedeteket, mindazonáltal Szimónidész tanácsa csak a jogtalanság csökkenő mértéke felé mutat, a zsarnokság mint olyan ettől még alapvetően jogtalan hatalmi forma marad. Hierón a hatalom, a vita activa megtestesítője, ám az egyébként sem problémátlan jellemű Szimónidész nem a vita contemplativa ellenpólusát megképző bölcs, hanem ugyanolyan praktikus ember, mint a zsarnok maga. Mint a politikai tanácsadó prototípusa, azt fejt ki, hogy az illegitim módon megszerzett hatalom hogyan legitimizálható a jó kormányzat útján.²⁰ Strauss könyvének megjelenését nagy hatású vita követte Strauss és barátja, Alexandre Kojève (1902–1968) között. A vita során Strauss tagadta, vitapartnerre helyezte a zsarnok számára bölcs emberek által sugallt filozófiai ideálok megvalósításának lehetőségét és szükségességét, általánosabb szinten pedig a filozófiának és a filozófusoknak a napi élet politikai ügyeinek eligazításában való illetékességét.

Strauss szerint Szimónidész tanácsaival Xenophón *Hieronja* olyan közel jut el Machiavelli *A fejedelmjének* tanításához, amennyire egy antik szókratikus tanítás egyáltalán közel juthat: a két mű a premodern és a modern politikatudomány legszorosabb érintkezési pontját testesíti meg, ugyanakkor a kétféle politikai gondolkodás döntő különbségét is láthatóvá teszi. A király és a zsarnok közötti, Xenophón által nagy gonddal fenntartott különbségtételnek Machiavelli az indifferens voltára világít rá, hallgatólagosan – már a fejedelem szó használatával is – elvetve ezt a hagyományos megkülönböztetést. Machiavelli legsokkolóbb kijelentéseire éppen Xenophón művének ismerete okolható, bár az itáliai szerző túllép annak eredeti szellemén, amikor erkölcstelen elveket propagál helyett, hogy csupán hallgatna az erkölcsi princípiumokról, mint Szimónidész.²¹

Strauss nem végezte el a két mű részletes szembesítését, csupán néhány elszórt megjegyzést tett mind a hasonlóságok, mind a különbségek tekintetében. A kérdés tüzetes megvilágítására négy évtizeddel később került sor, s ez idő alatt Xenophónt Machiavellivel kapcsolatban Pocock sem, Skinner sem tárgyalta. W. R. Newell vette észre, hogy *A fejedelemben* és a *Discorsiban* Xenophón egymaga több hivatkozással szerepel, mint Platón, Arisztotelész és Cicero együttesen, gyakran olyan, a tradicionális etikai alapozású politikai nézeteket bíráló kontextusban is, ahol kifejezetten felűnő ezeknek a kanonikus auktoroknak a hiánya. A kanadai tudós véleménye sze-

²⁰ GELENCZEY-MIHÁLTZ Alirán, *Néhány mondat a zsarnokságról. Xenophón Hierónja*, Világosság, 40(1999)/6, 40–47; Ua., *Thoughts on Tyranny. Xenophon's Hiero* címmel: Acta Antiqua, 40(2000), 113–121; hasonlóan: AALDERS 1953, i. m., 213.

²¹ Strauss felvetéseivel és főként a Xenophón és Machiavelli kapcsolatáról kifejtett nézeteivel kapcsolatban emigránstársa és levelezőpartnere, Eric Voegelin (1901–1985) erős különvéleményt fejtett ki nyilvánosan is a Strauss-mű recenziójában: Eric VOEGELIN, *On Tyranny (review)*, Review of Politics, 11(1949), 241–244. Minthogy kritikája mintegy félúton hangzott el a *Die politischen Religionen* (1938) és az *Order and History* első kötetei (1956–1957) között, ennek a véleménynek inkább Voegelin eszméinek formálódásához van köze, amelyről itt bővebben nem szólhatunk.

rint ennek az az oka, hogy Machiavelli kompenzál: paradox szükségét érzi bírálni azt a klasszikus auktort, akinek politikai nézetei a leginkább hasonlítanak az övéire. Xenophónnál végül is mindig megmarad a királyi és a zsarnoki hatalom, az erényes, nemes és a bűnös, alantas viselkedés megkülönböztetése, így Kürosz alakjában sem a korlátlan zsarnokság vagy a morális makulátlanság végleiteit mutatja fel, hanem az elképzelhető legdicőségesebb siker és a hagyományos etikai erények egységét. Mindez akadály a klasszikus hagyomány egészét megkérdőjelezni kívánó Machiavelli számára. Éppen az, hogy Xenophón az antik tekintélyek közül a legközelebb jutott Machiavellinek a hatékony politizálásról alkotott eszményéhez, teszi különleges fontosságúvá a firenzei titkár számára a felfogásában mégis konzervált egyes tradicionális aspektusok bírálatát. Így azután a xenophóni életműből épp a *Hieron* az, amely – a *Kürosz* másfajta, hagyományosabb etikai centrumával szemben – a legközelebb áll Machiavelli radikalizált felfogásához. Ezért a Kürosszal való példálózás mellett (14., 16. fejezet) komoly szerepet kap *A fejedelem* 6. fejezetében a fegyver és vitézség árán megszerzett újkeletű egyeduralom példája, Hierón, akinek – mint Justinus írja – „nihil [...] deerat ad regnandum praeter regnum”, a 19. fejezet egyes meglátásaiban és a 21. fejezet zárlatában pedig hivatkozás nélkül is Szimónidész összes fontos előírásai visszhangzanak.²²

Lipsius *Politicájának* kompilációs textusában mindössze két, egy-egy mondatnyi idézet származik Xenophón *Hieronjából*.²³ Az egyik kifejezetten csekély horderejű: a fejedelem öltözetének szerénységére figyelmeztet (II,15). A másikkal Vetési is találkozhatott volna, ha a levelének tárgyjelölésében szereplő részt végig lefordítja Lipsiusból, tehát nemcsak azokról a dolgokról ír, amelyek megtartják, megerősítik, csendessé és állhatatossá teszik az országot, hanem azokról is, amelyek elfordítják, megzavarják, megerőtlenítik. Az utóbbiak forrása a hatalmi erőszak mellett a fejedelem iránti gonosz indulat. A gyűlöletet a fejedelem kegyetlensége, fősვნénysége vagy engesztelhetetlensége válthatja ki. A kegyetlenség vádjá elkerülhető, ha a fejedelem elhamarkodottság nélkül, a közjó érdekében, haragvó indulat vagy elégedett öröm nélkül, a szokásoknak megfelelő mértékben, mindenkit egyenlőképpen büntet, és végül – itt következik Szimónidész intelme –, ha személyesen távol marad a büntetéstől (IV,11). Az antik poétának azt a tanácsát, hogy a kellemetlen dolgokat másokkal kell elvégeztetni, Machiavelli is felhasználta *A fejedelem* 19. fejezetében, forrásra viszont nem hivatkozott, Lipsius pedig nem tőle, hanem egyenesen Xenophóntól származtatja az intelmet. A *Hieron*-idézetek csekély száma nem elegendő az érdemi mérlegeléshez: lehetséges, hogy Lipsius fel sem ismerte az antik görög mű hatását „ama’ Maculo Olasz”²⁴ rendszerére – vagy éppenséggel jól felmérte azt és sietett Xenophónt is

²² Részletes kifejtés és bizonyítás: NEWELL 1988, *i. m.*

²³ LASKAI János *Válogatott művei. Magyar Iustus Xenophónus*, kiad., bev., jegyz. TARNÓC Márton, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Próza Emlékek, 2) (a továbbiakban: LASKAI 1641/1970), 210, 278.

²⁴ LASKAI 1641/1970, *i. m.*, 302.

elfedni inkább. Nyilván Rákóczi számára is jobb volt ez így – emlékezzünk Johann Wanckel Prágai által hűen lefordított méltatlankodására Guevara olasz kiadójának Machiavelliből származó kiegészítései miatt.²⁵

Mindez azt jelenti, hogy Xenophón *Hieronjának* magyar fordítása a machiavellizmus legfontosabb antik előképének és ösztönző forrásának recepciója lett volna, a Lipsius morális politikai rendszerében kimutatható, „erkölcsösített” Machiavelli-hatásnál²⁶ jóval nyíltabb és keresetlenebb állásfoglalás, a 17. század első felének legegységesebb machiavelliánus megnyilatkozása a magyar irodalomban. Ezért valószínűleg nem egy elveszett, lappangó fordítással, hanem egy el sem készült munkával lehet itt dolgunk. Sajnos Vetési életéről nem tudunk eleget, műveltségének forrásait, tájékozottságának mértékét nem tudjuk meghatározni. Úgy képezem, hogy a levélíró a Rákóczi iránti odaadás demonstrálását, szolgálatkészsége bejelentését tekinthette elsődleges céljának, s levele megírásakor még csak harangozni hallott valamit Xenophón művéről. Amikor a tartalmával közelebbről megismerkedett, alighanem súlyos kétely vett rajta erőt. Ő sem volt igazán önsorsrontó alkat.

²⁵ HARGITTAY 2001b, *i. m.*, 59.

²⁶ HARGITTAY 2001b, *i. m.*, 117–118. A Lipsius-mű egyes, Machiavellivel vitázó kijelentéseiről: VARGHA Anna, *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*, Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1942 (Értekezések a Magyarországi Latinság Köréből, 7), 19–26.